

Normalizační praxe a Lexikon české literatury

Období normalizace, jak se projevovalo na osudech české literatury a literární vědy, nemáme dosud mnoho prací. Pověštině se přitom soustřeďovaly na globální analýzy charakteristických jevů, nejčastěji jazyka (tzv. novořeči). Zřetelně však dosud chybí konkrétní literárněhistorické průhledy, které by sledovaly vývoj tvorby a kritiky v jednotlivých úsecích uvnitř tohoto časového období, stanovily rozdíly mezi nimi, popřípadě jejich dominanty. Chybí studie, které by zjišťovaly míru restriktivních opatření vůči autorům i dílům, hledaly hranice tehdejší ideové přípustnosti děl i publikačních možností vůbec (málokdo si uvědomoval, že se tehdy česká literatura ocitla takřka ve stejné situaci jako za Bachova absolutismu před sto dvaceti lety. V padesátých letech 19. století vycházel jediný časopis věnovaný domácí literatuře, Mikovcův Lumír, v období normalizace Literární měsíčník).

Mám k problematice normalizace přispět poznámkou o *Lexikonu české literatury*. Je to ovšem téma dílčí, malého svědeckého významu. Přesto se domnívám, že může alespoň troškou přispět k osvětlení vztahu tvůrčí složky se složkou dohlédací v tomto čase. K tomu je ovšem třeba alespoň v nejhrušších obrysech nastínit vývoj tohoto vztahu v celém čtyřicetiletém časovém úseku.

Prvním počinem po únoru 1948 byla krajní autorská redukce a zákaz publikování řady děl. Publikační možnosti se prakticky omezily na členy tehdejšího Svazu spisovatelů a na mladé ambiciózní začátečnický. Současně v tomto striktně vymezeném okruhu docházelo k prudké radikalizaci postojů, zejména mezi spisovatelé a ještě více mezi studenty humanitních oborů, které nezdůrazňovaly i záměry stranických orgánů – např. v radikálních odsudcích básníků Nezvala a Biebla za jejich poslední díla, ve vulgárně sociologickém přehodnocování české literatury studenty zejména v rozhlasu – zpravidla analýzy literatury 19. století začínaly přehledem o stavu výroby, tzv. frézismus v poezii ap. Přes všechna omezení i vstřícný radikalismus docházelo i v průběhu padesátých let k četným publikačním aférám. O veškerém tištěném slově tehdy rozhodovaly bezprostředně stranické orgány a jakékoli publikační „přehmaty“ se řešily jednoduše kritikou a následnými kádrovými opatřeními vůči autorům. Zprvu se netýkaly ani tolik „buržoazních“ projevů, neboť ty se krátce po únoru neměly možnost veřejně projevovat, jako spíše levičáckého radikalismu a „chyb“ uvnitř marxistických postojů. Teprve postupně se začaly objevovat i protilehlé tendence, avšak praxe stále setrvala u tohoto elementárního zacházení s nepohodlnými publikacemi a jejich autory. Snad posledním takovým případem byl rozruch kolem Škvoreckého *Zbabělců*, postihující autora i kritiky, kteří se pozitivně o knize vyjádřili.

Uvolnění, které nastalo po odhalení stalinistických praktik, prokázalo neudržitelnost dosavadní praxe. Zavedla se cenzura a podstatná část veškeré odpovědnosti byla přenesena na ni a teprve následně, v případě obtíží, se politickým pracovníkům zodpovídali šéfredaktoři časopisů a nakladatelství, zatímco autoři se zpravidla již ocitli mimo hlavní hru. Jejich práce byly buď povoleny nebo ne, ale rekriminace až k nim nedolehly.

Po roce 1968 došlo k oficiálnímu zrušení cenzury a současně valná část literátů a publicistů byla zbavena publikačních možností. Takřka absolutní odpovědnost byla svěřena přímo vedoucím pracovníkům novin a nakladatelství. Volba padla přirozeně na ty, kdož byli zárukou ideové

neúchylnosti; hlavním úkolem nebyla podpora tvůrčích snah a uměleckých hodnot, ale střežení čistoty linie. Vskutku také tehdy nedocházelo ani k sociologickým primitivismům, ani k demonstrování holé ideovosti, ani k nejrůznějším excesům. To vše se ovšem dělo za cenu radikálního zúžení rozpětí, jakého dosáhla tvorba šedesátých let. Ne, že by tehdy nevzniklo žádné významnější dílo, ale ideálem zaručujícím odpovědným činitelům klid byla nevybočující prostřednost. Motorem těchto cenzurních zásahů pak často nebyla ani tolik sama ideová stránka věci, ale vnitřní nejistota a z ní pramenící strach, zvláště u těch méně dogmatických kurátorů, aby nedošlo k jakémukoli pochybení, strach z odpovědnosti. Domnívám se, že to byl také případ prvního dílu *Lexikonu*.

Nebudu se zabývat historií jeho vzniku. Je třeba jen říci, že koncepce *Lexikonu* se rodila v průběhu sedmdesátých let, že první díl byl vydán v polovině osmdesátých let. Jeho příprava proběhla bez jakéhokoli vnějšího zásahu, vydání však předcházela jedna závažná okolnost. Když se první díl už redakčně dokončil a začal tisknout, došlo k zastavení publikace *Slovníku Národního divadla*, připravovaného rovněž v Ústavu jeho Kabinetem pro studium českého divadla. V rejstříku jedné scénografické knihy se vyskytlo několik jmen zakázaných autorů, a to vyvolalo v Roce českého divadla zvýšenou aktivitu Ministerstva kultury. Vyžádalo si z nakladatelství reference o připravovaných publikacích k této příležitosti a tedy také o *Slovníku Národního divadla*. Vznikaly pochybnosti, proč se má psát jen o jednom, byť nejslavnějším divadle, z pochybností vzešly diskuse, ty vyvolaly ustavení komise v Ústavu, která měla *Slovník* prozkoumat. Nejprve navrhla vyškrtnout patnáct hesel a nakonec se usoudilo, že bude lépe *Slovník* nevydat vůbec.

To ovšem vzbudilo vážné obavy i o osud *Lexikonu*. A tak na poslední chvíli, už v náhledu, byla hesla prvního dílu podrobena vedením Ústavu revizi. Její hlavní motivací byl právě strach, aby se neopakoval případ divadelního slovníku i strach z dalšího maléru, který by vrhal nepříznivé světlo na ideové kvality Ústavu. Naštěstí *Lexikon* se neocitl ve středu tak různých zájmů jako *Slovník Národního divadla*, a tak jeho první díl prošel bez jakýchkoli konfliktů a dokonce jeho recenzent v Rudém právu mu vytkl, že opominul jednu ze základních zásad jakéhokoli slovníku, jeho oborovou úplnost. Mířil tím na tehdejší vedení Ústavu, které po dlouhých rozpacích přikázalo redakci vyloučit z *Lexikonu* heslo Václav Černý. Popravdě to byl jediný zásah do hesláře prvního dílu (heslo skutečně napsal Vladimír Forst, šifra nebyla fingovaná). Historie hesla je poněkud kuriózní. Konzultovalo se na různých místech od vedení Akademie až po ÚV KSČ a nikdo nechtěl říci rozhodné slovo (psal se už rok 1984). Nakonec se našli jacísi vysoce postavení funkcionáři stranického aparátu, kteří doporučili, aby se heslo vynechalo. S viditelnou úlevou připojil pak představitel společenských věd v Akademii svůj souhlas, ulehčilo se také vedení Ústavu. Vedle tohoto jediného zásahu do hesláře se veškeré další korekce týkaly podoby jednotlivých hesel, zvláště jejich charakteristik a bibliografie.

První zásadou redakce při koncipování *Lexikonu* byla jeho úplnost, tedy úkol obsáhnout i hesla autorů pšících a publikujících v zahraničí a přitom neopomenout nic podstatného v bibliografické části těchto hesel. Exulanti sice v *Lexikonu* zůstali, ale z jejich bibliografie se vyřadila díla vzniklá v exilu, některá hesla byla navíc i výrazně krácena (např. heslo Petr Den Přemysla Blažička). Takto upravená pojednání většinou jejich autoři odmítli podepsat, a tak je za ně signoval vedoucí redaktor díla Vladimír Forst. Nahodilost zásahů pak vedla k paradoxním situacím: zatímco u exulantů se vypouštěla jejich tvorba v cizině, u Bedřicha Fučíka, tedy autora žijícího doma, zůstala vyjmenována i díla zveřejněná v zahraničí. Zato i jeho heslo doznalo krácení. Do Blažičkova výkladu Lumíra Čivrného byla vsunuta věta o jeho neblahém působení v roce 1968 a naopak u hesla Akord se muselo u výčtu příspěvatelů vypustit jméno Jana Pilaře.

Nejvíce postiženo zůstalo heslo Jan Čep Jiřího Opelíka. Ze životopisu vypadly údaje o jeho životě v exilu, včetně sňatku, autorská charakteristika byla celá přepracována a jen některé věty po patřičné úpravě byly převzaty do definitivní podoby hesla. Tak Jiří Opelík původně napsal:

„Čep náleží mezi protagonisty české prózy třicátých let a obecně k nemnoha výrazným povídkářům moderní české prózy“. Po korekci text vypadá takto: „Čep tematicky náleží mezi prozaiky české vesnice počátku 20. století se zvláštním zaměřením na krátké literární útvary.“ Z literatury pak zmizel jediný, ale příznačný údaj: Sergej Machonin, V Paříži u Jana Čepa, Listy 1969, č. 12. V hesle o Ivanu Blatném dvojice Vlašín, Med došlo k jediné změně, ale stála za to. Původní text říkal: „Většinu svých básní lokalizoval Blatný do rodného Brna, jehož genius loci jej stále okouzloval.“ V *Lexikonu* věta končí lokalizováním básní do Brna a místo okouzlení geniem loci se objevilo strohé sdělení: „Emigrací se vyřadil z vývoje naší literatury“. V původním hesle Jiřího Opelíka o Josefu Čapkovi ve větě, která hovořila, že cílem utopických děl i publicistické činnosti ve dvacátých letech bylo „podpořit mladou československou státnost v duchu demokratických ctností a tolerantní humanity (vliv ideové autority T. G. Masaryka); autor tak činil persifláží negativních mravních principů ovládajících soudobou společnost, parodií snahy zlepšit svět revoluční cestou“, se text „vylepšil“ na konstatování, že Čapkova tvorba si kladla „otázku, zda je možno zachránit současný svět, zasažený krizí kapitalistické společnosti a ponechat člověku naději na budoucnost“. A ještě příklad jednoho hesla, a to původně rovněž Opelíkova. V profilu Karla Čapka je změn povícero, uvedu tři. Opelík napsal, že ve svých antifašistických dílech Karel Čapek znovu sáhl k formě alegorické morality, v *Lexikonu* se říká, že v těchto dílech je Čapek prost někdejší politické iluzivnosti. Když Opelík píše o pozitivních hodnotách nalézáných Čapkem v obyčejném dělném životě „nedirigovaném velkými ideovými koncepcemi“ jsou slova nedirigovaném velkými ideovými koncepcemi škrtnuta a nahrazena slovy „v duchu tehdejší Čapkovy životní filozofie“. A konečně Opelík napsal, že Karel Čapek svých styků využíval „k zvýšení prestiže mladého československého státu“, znění v *Lexikonu* praví, že je využíval „k hájení pozic buržoazního československého státu“.

Uvedl jsem několik ukázek změn v textové části hesel. Nejsou všechny, ale o moc více jich nebylo. Jistě bolestivější byly restrikce bibliografické, protože zasahují samy principy slovníkářské tvorby. Oproti tomu textové změny svým charakterem prokazují, co jsem se pokusil naznačit už dříve, že se sice snažily narychlo vyspravit ideovou stránku významnějších hesel, ale zároveň též svědčí o tom, že je diktoval spíše strach z možných následků, včetně zákazu publikace *Lexikonu* a obtíží Ústavu, než hluboké přesvědčení o chybnosti nebo ideové nesprávnosti té které věty.

Tři odlišné fáze vývoje socialismu znamenaly i tři rozdílné způsoby vztahu mezi tvůrčí složkou literatury a dohlédacími orgány. Jestliže první stadium tiskového dozoru reprezentoval politický pracovník, druhou cenzor, pak třetí nejrafinovanější šéfredaktoři a ředitelé. Nejrafinovanější byla tato etapa proto, že vytvářela napětí mezi řídicími orgány redakcí a jejich odbornou redaktorskou složkou i mezi redakcí a autory, a tak toto napětí přenášela z politické roviny do roviny profesní. Vytvářela zdání, že jde o otázky odborného rázu. Domnívám se, že toto rozdělení zájmu bylo jedním z cílů normalizační kulturní politiky. Mohla se vychloubat, že u nás neexistuje cenzura a přitom měla plně zajištěnu mnohem spolehlivější a operativnější kontrolu, než jakou mohla poskytnout cenzura a navíc se odehrávala přímo na místě u možných zdrojů všech obtíží, tj. v redakcích, institucích, vědeckých ústavech apod.